

Bogdan Buczkowski
Uniwersytet Łódzki

Handel zagraniczny i bezpośrednie inwestycje zagraniczne Japonii w okresie globalnego kryzysu finansowego

Celem artykułu jest pokazanie krótkookresowego wpływu globalnego kryzysu finansowego i trzęsienia ziemi na PKB, eksport, import i bezpośrednie inwestycje zagraniczne Japonii, a także określenie długofalowych skutków tych wydarzeń dla bilansu handlowego i obrotów bieżących. Chociaż krótkookresowe spowolnienie gospodarki spowodowane trzęsieniem ziemi będzie znacznie mniejsze, niż to spowodowane globalnym kryzysem finansowym, to w długim okresie przyspieszy i pogłębi proces przenoszenia produkcji bazowej do innych krajów, którego skutkiem będzie ujemne saldo bilansu handlowego i wzrost dochodów netto z inwestycji zagranicznych.

Japanese foreign trade and foreign direct investments during the global financial crisis

The aim of this article is to show a short-term impact of the global financial crisis and the earthquake on Japanese GDP, exports, imports and foreign direct investment as well as to define long-term consequences of those factors for the trade balance and current account. Although a short-term economic downturn caused by the earthquake will be much smaller than that caused by the global financial crisis, in the long run, it will accelerate and deepen the process of relocating the production bases to other countries, which will result in a trade balance deficit and an increase in net income from foreign investment.

Keywords: crisis, current account, exports, imports, foreign direct investment, exchange rate

Wprowadzenie

Japonia, ze względu na swoje położenie, narażona jest na prawie wszystkie naturalne kataklizmy, z których najgroźniejszymi są trzęsienia ziemi, tsunami, tajfuny, erupcje wulkanów i powodzie. Długoletnie doświadczenie, wiedza i nowoczesna technologia pozwala na organicznie negatywnych skutków tych zjawisk dla życia ludzi i gospodarki, która relatywnie szybko osiąga stan sprzed kataklizmu i wchodzi na ścieżkę wzrostu, m.in. też dzięki popytowi pojawiającemu się ze

strony gospodarstw domowych i firm, z rejonów objętych zniszczeniami. Gorzej Japonia radzi sobie z wychodzeniem z kryzysów gospodarczych, wywołanych w otoczeniu międzynarodowym. W 2011 r. doszło do nałożenia się dwóch niekorzystnych zjawisk, oddziałujących na gospodarkę kraju – trwającego kryzysu globalnego i kataklizmu.

Celem artykułu jest pokazanie krótkookresowego wpływu globalnego kryzysu finansowego i trzęsienia ziemi na PKB, eksport, import i bezpośrednie inwestycje zagraniczne Japonii, a także określenie długofalowych skutków tych wydarzeń dla bilansu handlowego i obrotów bieżących.

1. Struktura geograficzna eksportu i importu

Japonia pod względem wielkości dodatniego salda obrotów bieżących do 2005 r. zajmowała pierwsze miejsce na świecie. W 2006 r. wyprzedziły ją Chiny i Niemcy, przy czym ten ostatni kraj odnotował w roku 2010 ponownie niższe saldo niż Japonia. W ostatnich czterech latach saldo Chin wynosiło: w 2008 r. 436 mld USD, 2009 r. 297 mld, 2010 r. 305 mld USD i w 2011 r. ok. 201 mld USD. W tym okresie saldo wynosiło w Niemczech odpowiednio: 225 mld, 195 mld, 200 mld i 205 mld USD, a w Japonii 161 mld, 147 mld, 204 mld i 120 mld USD) [OECD Statistics, 2012].

W strukturze geograficznej eksportu Japonii największe znaczenie mają kraje azjatyckie, których udział wzrósł z 34,7% w 1998 r. do 55,9 % w 2011 r. Największymi importerami w regionie są w kolejności: Chiny, Korea Południowa, Tajwan, Hongkong, Tajlandia, Singapur, Malezja, Indonezja i Filipiny. Ameryka Północna zajmuje drugie miejsce w imporcie japońskich towarów. Jej udział spadł z 32,2% w 1998 r. do 16,4 % w 2011 r. Udział Europy zajmującej trzecie miejsce spadł odpowiednio z 19,1% do 13,3% [Buczkowski, 2005]. Największymi importerami z tego regionu są: Niemcy, Wielka Brytania i Rosja. Udział pozostałych regionów jest znacznie mniejszy i prawie się nie zmienił od 1998 r. [Buczkowski, 2005]. Udział Ameryki Środkowej i Południowej wynosi 5,4%, Oceanii 2,7% i Afryki 1,6% [Reports and Statistics, 2011]. W kryzysowym 2011 r. największy wzrost eksportu był do Rosji i krajów WNP (50%), do Europy (11,1%, w tym do UE 10,6%), do Oceanii i Afryki (9, 7%), Azji (6,6%, w tym do Chin 8,3%), Ameryki Północnej (5,6%, w tym do USA 6,3%) (tabela 1).

Największy udział w japońskim imporcie mają również kraje azjatyckie – wzrost z 37,17% w 1998 r. do 44,6% w 2011 r., w tym Chin do 21,5%, Środkowy Wschód (główny dostawca ropy naftowej) z 9,1% do 18,8%, Europa – spadek z 15,2% do 10,7%, w tym UE 9,4%, Ameryka Północna spadek z 26,7% do 10,2%, w tym USA 8,7%, Oceania (dostawca produktów żywnościowych) wzrost z 5,6% do 7,2%, Ameryka Środkowa i Południowa wzrost z 3,3% do 4,1%, Afryka wzrost

z 1,4% w 1998 r. do 2% w 2011 r.[Buczkowski, 2005]. W 2011 r. największy wzrost importu był z Afryki (46%), Środkowego Wschodu (36,2%), Oceanii (24,4%), Ameryki Środkowej i Południowej (22,4%), Azji (21,6%), Europy (20,9%), Rosji i krajów WNP (16,5%), Ameryki Północnej (11,6%). Największe ujemne saldo obrotów towarowych Japonia miała z krajami Środkowego Wschodu (-132 mld USD), Oceanią (-39,1 mld USD), Chinami (-22, 1mld USD), Rosją i krajami WNP (-6,3 mld USD), Afryką (-4 mld USD). Największe dodatnie saldo zanotowano z Azją (78,4 mld USD), z Ameryką Północną (47,3 mld USD), z Europą (18 mld USD, w tym z UE 15,1 mld USD), z Ameryką Środkową i Południową (9,4 mld USD) [Reports and Statistics, JETRO, 2012] (tabela 1).

Tabela 1. Struktura geograficzna obrotów towarowych Japonii w 2011 r.

Region/Kraj	2011 (w mln USD)			Zmiana rok do roku 2010/2011		Udział regionów w japońskim w 2011 r. (w %)	
	eksport	import	saldo	eksport	import	eksport	import
Ogółem	820 793,2	853 069,8	-32 27,7	7,0	23,4	100,0	100,0
Azja	459 084,8	380 670,0	78 414,7	6,6	21,6	55,9	44,6
ASEAN	122 33,1	124 607,2	-1 874 052	9,1	23,8	15,0	14,6
Oceania	22 330,8	61 336,6	-39 005,8	9,7	24,4	2,7	7,2
Australia	17 839, 0	56 591,3	-38 752,2	12,8	25,8	2,2	6,6
Ameryka Północna	134 575,8	87 236,0	47 339,2	5,6	11,6	16,4	10,2
NAFTA	146 620,5	92 882,4	53 738,1	5,6	11,7	17,9	10,9
Ameryka Płd. i Środkowa	44 105,0	34 699,1	9 405,9	0,3	22,4	5,4	4,1
MERCOSUR4	7 391,3	13 907,5	-6 516,2	2,1	27,0	0,9	1,6
Europa	109 260,9	91 270,8	17 990,1	11,1	20,9	13,3	10,7
Unia Europejska 27	95 411,0	80 287,5	15 123,5	10,0	21,3	11,6	9,4
Rosja, kraje WNP	13 734,5	20 005,1	-6 270,6	50,0	16,5	1,7	2,4
Afryka	13 167,5	17 159,3	-3 991,9	9,7	46,0	1,6	2,0

Źródło: Reports and Statistics (Ministry of Finance and Bank of Japan), JETRO, Tokyo 2012.

W japońskim eksporcie największy udział mają maszyny elektryczne i nieelektryczne, środki transportu oraz chemikalia, artykuły metalowe i instrumenty precyzyjne. W imporcie dominują również maszyny i urządzenia, paliwa mineralne, żywność, tekstylia, surowce naturalne, artykuły metalowe.

Rys. 1. Bilans handlowy Japonii w latach 2000–2011 (w mln USD)

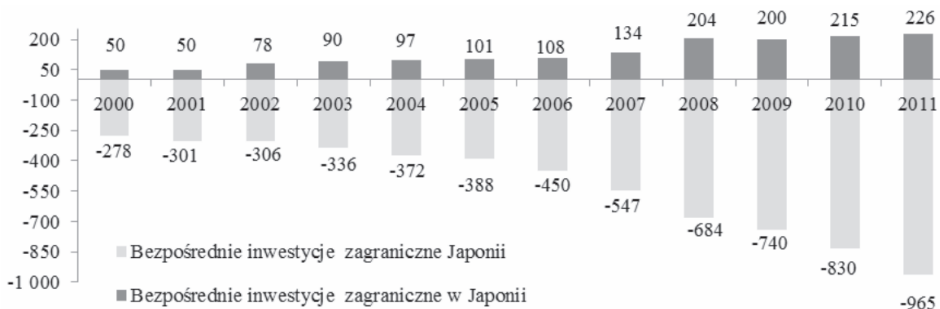
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych *Balance of Payments Statistics*, Tokyo 2012.

Z analizy struktury handlu zagranicznego Japonii wyraźnie widać wzrost znaczenia krajów azjatyckich, znaczny spadek Ameryki Północnej i nieco mniejszy Europy. Sytuacja gospodarcza tego kraju bardziej więc niż kiedykolwiek po wojnie zależy od koniunktury gospodarczej w krajach azjatyckich niż w Ameryce Północnej czy Europie.

2. Struktura geograficzna zagranicznych inwestycji bezpośrednich

W latach 2000–2007 zagraniczne inwestycje bezpośrednie Japonii wzrosły o 519 mld USD, tj. średnio o 65 mld USD rocznie, a w okresie światowego kryzysu gospodarczego w latach 2008–2011 wzrosły o 280,78 mld USD, tj. średnio o 70,2 mld USD rocznie (rys. 2).

W latach 2000–2007 wzrost napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych do Japonii wynosił średnio 10,5 mld USD rocznie. W latach 2008–2010 inwestycje te wzrosły o 10,3 mld, tj. tylko o 3,4 mld rocznie (rys. 2).

Rys. 2. Skumulowana wielkość bezpośrednich inwestycji zagranicznych Japonii i w Japonii w latach 2000–2011 (w mld USD)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych *Reports and Statistics*, JETRO, Tokyo 2012

Tabela 2. Struktura geograficzna skumulowanych bezpośrednich inwestycji zagranicznych Japonii w latach 2000–2011 (w mln USD)

Region	Rok											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Azja	49311	53 230	58421	64267	76416	88187	107653	132986	159570	175645	212708	257755
ASEAN	24996	28393	29975	32035	35794	40478	49837	61435	67654	75746	90749	110954
Chiny	8699	10043	12408	15296	20208	24655	30316	37797	49002	55045	66478	83379
Ameryka Północna	138455	144876	140982	143385	146967	156189	163230	183776	234957	240246	262339	286176
USA	132222	140651	136190	139195	142302	150152	156411	174199	226611	230948	251805	275504
Ameryka Płd.	21020	20700	18167	21975	26588	33064	39291	54749	90794	99056	106978	122223
Brazylia	3985	4628	3974	4920	4560	6001	7829	11028	16492	21337	27038	33982
Oceania	10151	8119	11852	13632	15091	12961	13794	19617	21624	36175	43 865	54114
Europa	56789	71044	73136	88715	103437	94277	120972	148748	165435	179052	193499	231001
UE	54795	68721	70531	85791	101417	92140	118852	145280	161783	174881	182194	215484
Afryka	758	625	1232	2052	1628	1332	2701	3895	7325	5734	6145	8081
Ogółem	278450	300868	305585	335911	371755	388197	449680	546839	683872	740364	830464	964651

Źródło: *Reports and Statistics*, JETRO, Tokyo 2012.

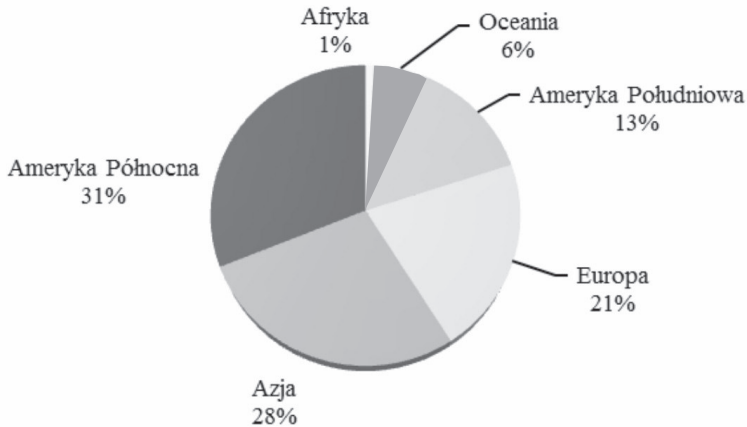
Tabela 3. Skumulowana wielkość bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Japonii w latach 2000–2011 (w mln USD)

Region	Rok											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Azja	3936	3368	3705	4904	5889	6702	8247	9390	16769	17336	23279	26671
ASEAN	466	273	552	1159	1501	2264	4310	4721	10193	11004	14596	16835
Chiny	84	73	80	90	90	102	100	125	225	197	399	560
Ameryka Północna	16238	20050	38389	40222	45919	47729	44273	45947	75680	76 184	73900	72863
USA	1417	18465	35743	36612	40872	43888	41989	44795	74344	75003	72497	70908
Ameryka Płd.	3526	1733	2 408	4764	3004	8218	12 123	15227	23576	20990	23593	22699
Kajmany	–	1625	1749	4186	2666	5599	8400	10469	17363	16965	18784	18463
Oceania	544	485	540	618	637	478	492	779	1075	1095	1245	1406
Europa	25 88	24 50	33 96	3924	41831	38148	42 414	62386	86 978	83945	92203	101945
UE	23 08	22693	30512	36548	38503	35758	39 625	55117	75 600	74832	82236	94293
Afryka	0	5	1	1	-12	1	63	99	275	342	387	376
Ogółem	50323	50446	78490	89838	97305	101322	107663	133888	204433	199991	214722	226224

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych *Reports and Statistics*, JETRO, Tokyo 2012.

W strukturze geograficznej japońskich inwestycji bezpośrednich największy udział ma Ameryka Północna, Azja i Europa (rys. 3). Inwestycje lokowane są

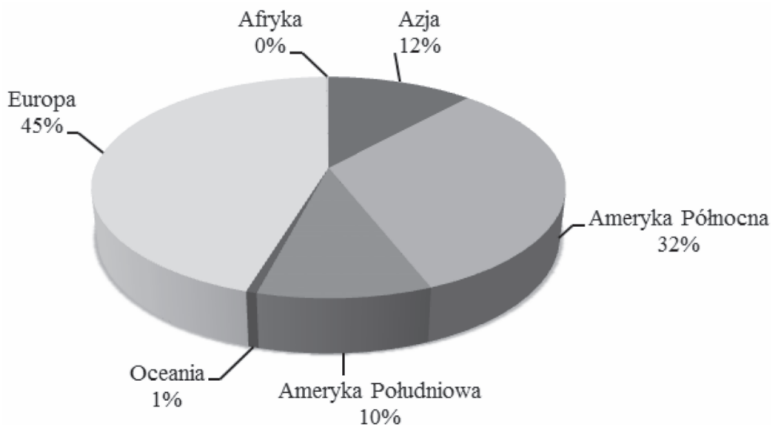
w produkcji chemikaliów i farmaceutyków, w usługach finansowych i ubezpieczeniowych, w górnictwie, w handlu detalicznym i hurtowym, w produkcji żywności, maszyn ogólnych i maszyn elektrycznych, żelaza i metali nieżelaznych, środków transportu i maszyn precyzyjnych.

Rys. 3. Struktura geograficzna skumulowanych bezpośrednich inwestycji zagranicznych Japonii w 2011 r. (w%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych *Reports and Statistics*, JETRO, Tokyo 2012.

Napływ inwestycji do Japonii był i jest relatywnie niski, zarówno w porównaniu z innymi krajami rozwiniętymi, jak i z ich odpływem z Japonii, chociaż ta ostatnia relacja zmniejszyła się w ostatnich 10 latach dzięki stopniowemu wzrostowi napływu inwestycji do Japonii.

Rys. 4. Struktura geograficzna skumulowanych bezpośrednich inwestycji w Japonii w 2011 r. (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych *Reports and Statistics*, JETRO, Tokyo 2012.

Ocenia się, że niski poziom BIZ w Japonii jest spowodowany czynnikami makroekonomicznymi, takimi jak aprecjacja jena, niesprzyjające regulacje prawne, wzrost kosztów działalności gospodarczej, które jednak rząd usiłuje zmniejszyć.

W strukturze geograficznej bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Japonii największy udział ma Europa, Ameryka Północna, Azja i Ameryka Południowa (rys. 4.) Inwestycje lokowane są w produkcji maszyn elektrycznych, chemikaliów i farmaceutyków, żelaza i metali nieżelaznych, żywności, akcesoriów samochodowych oraz w usługach, handlu detalicznym i hurtowym.

3. Wpływ kryzysu finansowego i trzęsienia ziemi na dynamikę PKB, obrotów handlowych i kurs jena

W latach 2008 i 2009 gospodarka Japonii, tak jak i inne ukierunkowane na eksport gospodarki, została bardziej dotknięta negatywnymi skutkami globalnego kryzysu finansowego niż gospodarki oparte na popycie wewnętrznym. Gwałtownemu spadkowi eksportu towarowego w 2009 r. towarzyszył również spadek importu, ale jego tempo było mniejsze i w rezultacie znacznie zmniejszyła się nadwyżka handlowa. Dodatkowo saldo rachunku obrotów bieżących spadło z 210,97 mld USD w 2007 r. do 141,75 mld USD w 2009 r., ale już w 2010 r. nadwyżka zwiększyła się o 37,39% w porównaniu z 2009 r. Jednak na skutek trzęsienia ziemi we wschodniej części kraju i katastrofy w elektrowni w Fukushima w marcu 2011 r. oraz aprecjacji jena – spadł eksport i nadwyżka w bilansie obrotów bieżących zmniejszyła się tym razem o 31,15% do 134,08 mld USD [JETRO, 2012].

Z powodu katastrofy czasowo zmniejszyła się podaż krajowa. Produkcja przemysłowa w marcu 2011 r. spadła o 15,5% w stosunku do lutego i był to największy spadek od 1953 r., który spowodował zmniejszenie wolumenu eksportu w marcu o 3,3%, a w kwietniu 11,6% w stosunku do roku poprzedniego. Spadek eksportu ma bardzo niekorzystny wpływ na całą gospodarkę, która w znacznym stopniu rozwija się dzięki niemu.

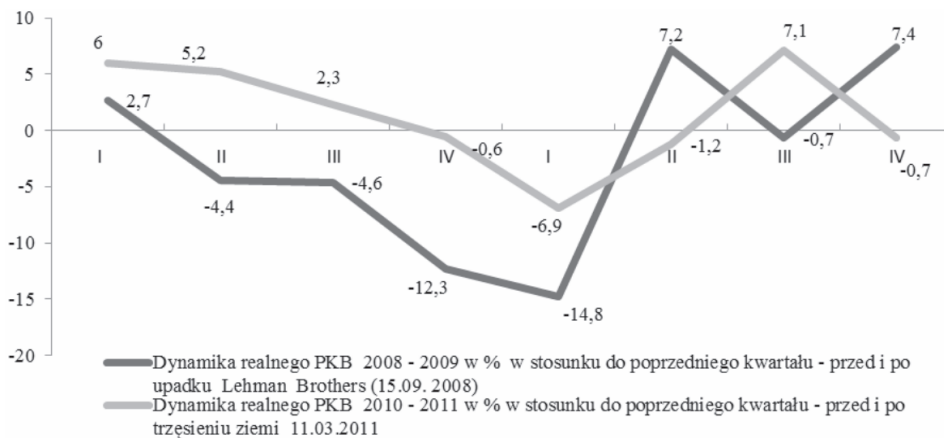
W 2011 r. eksport towarów i usług stanowił 16% nominalnego PKB, co nie jest dużo w porównaniu z około 58% udziałem konsumpcji indywidualnej w PKB, ale w Japonii wzrost eksportu o 1 jednostkę pociąga za sobą wzrost produkcji o 2,2 jednostki, podczas gdy konsumpcja indywidualna generuje wzrost produkcji o 1,5 jednostki.

Istnieje niebezpieczeństwo, że z powodu przerw w dostawach importerzy japońskich towarów i podzespołów poszukają na stałe alternatywnych źródeł dostaw poza Japonią, a nawet poza Azją [International Business..., 2011].

Negatywne skutki ostatniego trzęsienia ziemi są nieco mniejsze w porównaniu z trzęsieniem ziemi, które dotknęło zachodnią część kraju w 1995 r., ze względu na to, że udział rejonu nim dotkniętego w PKB wynosi jedynie 2,5%, a ponadto

najważniejsze elementy infrastruktury drogowej, kolejowej i lotniczej nie zostały zniszczone, natomiast te, które zostały zniszczone, naprawiono na tyle, że transport został wznowiony w niektórych rejonach już pod koniec marca, w innych w połowie kwietnia. Do sierpnia 2011 r. 80%, a do grudnia 95% ośrodków przemysłowych bezpośrednio dotkniętych skutkami katastrofy osiągnęło poziom produkcji sprzed katastrofy. 90% tych ośrodków, które pośrednio zostały dotknięte skutkami osiągnęło poprzedni lub wyższy poziom produkcji do końca 2011 r. W rezultacie cała produkcja przemysłowa Japonii w sierpniu osiągnęła poziom 99% sprzed trzęsienia ziemi [Economic Impast..., 2011].

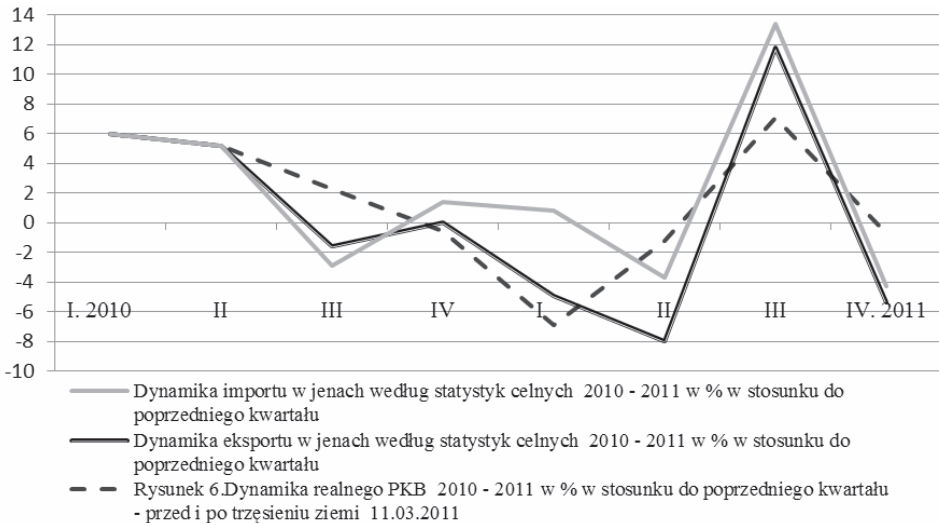
Producentom samochodów, kluczowego dla gospodarki i eksportu dobra finalnego, udało się do końca roku finansowego (do końca marca 2012 r.) nie tylko utrzymać na dotychczasowym poziomie, ale także zwiększyć produkcję o około 4% rok do roku. W ważnej również dla gospodarki i eksportu branży metalowej i chemicznej poziom produkcji nie zmniejszył się. Ostatecznie spowolnienie gospodarki będzie znacznie mniejsze, niż to spowodowane globalnym kryzysem finansowym. Po upadku Banku Lehman Brothers spadek realnego PKB wyniósł w kwartale 2008 r., -4,6%, w IV – 12,3%, a w I kwartale 2009 r. – 14,8% (rys. 5 i 6)

Rys. 5. Dynamika realnego PKB przed po wybuchu światowego kryzysu finansowego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych: Economic and Social Research Institute, Cabinet Office, Government of Japan, Tokyo 2011.

Od połowy 2011 r. nastąpiła silna aprecjacja kursu jena w reakcji na wzrost gospodarek wschodzących i przedłużającą się stagnację gospodarczą w USA i w Europie, nękaną nawrotami kryzysów zadłużeniowych, które jak się okazało są zaraźliwe (rys. 7). Z tego powodu wzrosła awersja inwestorów do ryzyka, przyczyniając się do dużych fluktuacji na rynkach kapitałowych i pieniężnych, w tym dewizowych.

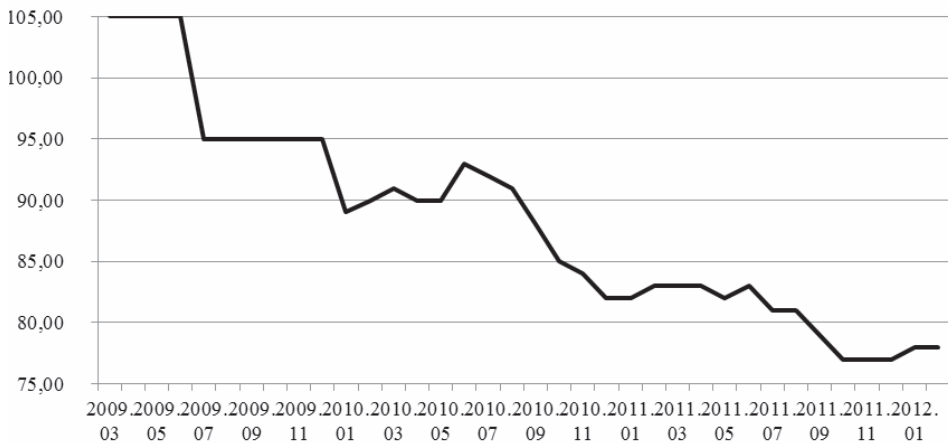

Rys. 6. Dynamika realnego PKB, eksportu i importu w latach 2010–2011

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Bank of Japan Statistics, Tokyo 2012; Economic and Social Research Institute, Cabinet Office, Government of Japan, Tokyo 2011.

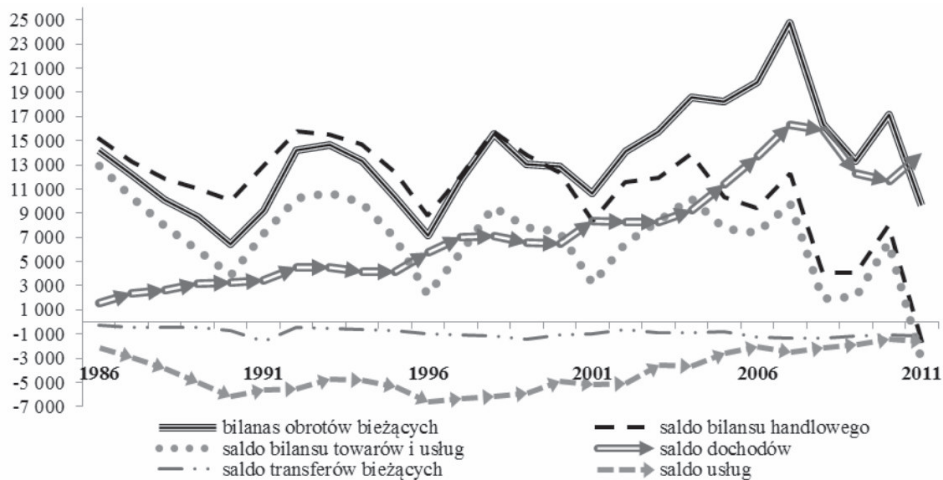
Silna aprecjacja jena może zagrozić szybkiemu powrotowi na ścieżkę wzrostu gospodarczego po zapaści spowodowanej szokami podażowymi, które miały miejsce zaraz po trzęsieniu ziemi. PKB, który wzrósł w II i III kwartale 2011 r., dzięki popytowi związanemu z odbudową i wznowieniem dostaw, spadł w IV kwartale, w okresie silnej aprecjacji jena, która jest znacznie wyższa niż przewidywano, co utrudnia firmom procesy dostosowawcze (rys. 7). Występująca jednocześnie łagodna deflacja może spowodować, że gospodarka znajdzie się w błędnym kole, w którym aprecjacja jena umacnia deflację, a ta z kolei prowadzi do dalszej aprecjacji waluty.

Silny jen może doprowadzić do spadku konkurencyjności Japonii jako miejsca lokalizacji produkcji i w konsekwencji do przenoszenia za granicę produkcji komponentów, materiałów i części, które są podstawą łańcucha dostaw i źródłem wysokiej wartości dodanej dla przemysłu, zapewniającej utrzymanie zatrudnienia i przyszły rozwój kraju. Zwiększeniu konkurencyjności lokalizacji w Japonii mają sprzyjać cięcia w podatku dochodowym od przedsiębiorstw, przewidziane w Ustawie o reformie podatkowej w 2011 r., promowanie partnerstwa gospodarczego, w którym Japonia jest daleko w tyle za innymi państwami, zapewnienie dostaw energii elektrycznej i zmniejszenie obaw o wzrost jej kosztów [*Comprehensive Package...*, 2011].

Rys. 7. Kurs jena do dolara w latach 2009–2012

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Bank of Japan Statistics, Tokyo 2012.

Rys. 8. Rachunek obrotów bieżących Japonii w latach 1986–2011 (w mld jenów)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Japan Statistical Yearbook, Tokyo 2007 i 2012.

Jak widać na rysunku 8 Japonia ma prawie cały czas rosnące nadwyżki na rachunku obrotów bieżących (z kilkoma wyjątkami: w 1990, 1996, 2001, 2008 i 2011 r.). Analizując poszczególne salda tego rachunku można zauważyć, że od 1996 r. coraz mniejszy jest w nim udział dodatniego salda towarów i usług, a coraz większy salda dochodów z kapitału. W 2011 r. Japonia zanotowała nawet ujemne saldo bilansu handlowego, ale nie można powiedzieć, że przewaga importu nad eksportem

tem utrwali się już od tego roku¹, podejmowane bowiem przez rząd działania zwiększające konkurencyjność lokalizacji produkcji w kraju i promowanie partnerstwa, z jednej strony będą przez pewien czas sprzyjać utrzymaniu dodatniego salda obrotów handlowych (dzięki zmniejszeniu eksportu kapitału w formie bezpośrednich inwestycji zagranicznych i zatrzymaniu produkcji w kraju), a z drugiej strony mogą, choć w niewielkim stopniu, zwiększyć napływ kapitału zagranicznego do Japonii, co z kolei może zmniejszyć tempo wzrostu nadwyżki dochodów (z kapitału) na rachunku bieżącym [*White Paper...*, 2011].

Podsumowanie

Światowy kryzys finansowy, trzęsienie ziemi i katastrofa w Fukushima przyspieszą i pogłębią proces przenoszenia produkcji bazowej z Japonii do innych krajów azjatyckich. Z jednej strony spowoduje to dalszy wzrost japońskich zagranicznych inwestycji bezpośrednich, przywóz do Japonii tanich produktów finalnych i dóbr pośrednich z japońskich filii zagranicznych i firm zagranicznych, a z drugiej strony zwiększy specjalizację przedsiębiorstw w kraju w produkcji dóbr finalnych o wysokiej wartości dodanej, a także eksport dóbr pośrednich, ale takich, które wymagają specjalistycznej, zawansowanej technologii. Proces ten trwa już od początku lat 90. XX w. i znajduje swoje odzwierciedlenie w poszczególnych pozycjach bilansu obrotów bieżących. Za kilkanaście lat Japonia zapewne stanie się krajem o ujemnym saldzie bilansu handlowego, ale osiągniętym nadwyżki płatnicze dzięki rosnącym dochodom netto z kapitału (zagranicznych bezpośrednich i inwestycji portfelowych).

Bibliografia

- Balance of Payments Statistics* (Ministry of Finance and Bank of Japan), 2012, JETRO, Tokyo.
- Bank of Japan Statistics*, 2012, Tokyo.
- Buczkowski B., 2005, *Handel zagraniczny i reformy w Japonii po kryzysie finansowym w Azji*, [w:] *Problemy regionalne i globalne we współczesnej gospodarce światowej*, t. 1, red. J. Rymarczyk i W. Michalczyk, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław.
- Comprehensive Package Responding to the Yen Appreciation*, 2011, Cabinet Decision, Government of Japan, Tokyo, October.
- Economic Impact of the Great East Japan Earthquake and Current Status of Recovery*, 2011, Government of Japan, Tokyo.
- Economic and Social Research Institute, 2011, Cabinet Office, Government of Japan, Tokyo.
- International Business as a Catalyst for Japan's Reconstruction, 2011 JETRO Global Trade and Investment Report*, 2011, JETRO, Tokyo.

¹ Już w lutym 2012 r. nadwyżka handlowa Japonii wyniosła około 2,4 mld USD.

Japan Statistical Yearbook, Tokyo 2007 i 2012.

OECD Statistics, 2012, <http://www.oecd.org/>.

Reports and Statistics, 2012, JETRO, Tokyo.

White Paper on Japanese Trade and Economy, 2011, METI, Tokyo.